

MIŁOSZ STĘPIŃSKI*

Kompleks Olimpijski w Berlinie w 1933 roku – geneza, koncepcje i cele. Idea olimpijska w III Rzeszy w procesie stabilizacji reżymu narodowosocjalistycznego, cz. 1

Olympic Stadium in Berlin 1933 – Genesis, concept and aims.
The role of Olympic idea in the Third Reich in the process
of Nazi regime stabilization, part 1

Streszczenie: Powstanie Kompleksu Olimpijskiego w Berlinie powszechnie wiązane jest z XI Letnimi Igrzyskami Olimpijskimi, zorganizowanymi w nazistowskim Berlinie w dniach 1–16 VIII 1936 roku. Mało kto wie, że w tym samym miejscu Niemcy już wcześniej wzniesli okazały obiekt – „Stadion Niemiecki”, który miał być miejscem rozgrywania Igrzysk olimpijskich w 1916 roku (odwołanych ze względu na przedłużającą się I wojnę światową). W pracy omówiono stosunek władz III Rzeszy do idei organizacji Igrzysk w Berlinie. Przedstawiono proces transformacji podejścia Hitlera – od niechęci

* Wydział Kultury Fizycznej i Promocji Zdrowia Uniwersytetu Szczecińskiego;
mstepinski@univ.szczecin.pl.

powodowanej sprzecznością kosmopolitycznych idei olimpijskich z ideałami narodowo-socjalistycznymi do poparcia podszytego chęcią wykorzystania Olimpizmu dla własnych, propagandowych celów. Wszystko to znalazło swój wymiar w koncepcjach budowy i realizacji kompleksu Olimpijskiego.

Abstract: The construction of the Olympic Complex in Berlin is associated with XI Summer Olympics, organized in Nazi Berlin on 1–16 August 1936. Not many people know that in the same place the Germans had already raised a magnificent object – “German Stadium”, which was supposed to be the venue for the Olympic Games in 1916 – canceled due to prolonged First World War. The paper discusses the attitude of the authorities of the Third Reich to the idea of organizing the Olympic Games in Berlin. The process of transforming Hitler’s approach from the unwillingness to desire to use of Olympism for its own propaganda purposes was presented in this paper. All this has found its reflection in the concept of construction and implementation of the Olympic Complex.

Słowa kluczowe: Igrzyska Olimpijskie, Sport w III Rzeszy

Keywords: Olympic games, Sport in third Reich

Powstanie i istnienie po dziś dzień Kompleksu Olimpijskiego w Berlinie związane jest z XI Letnimi Igrzyskami Olimpijskimi, zorganizowanymi w nazistowskim Berlinie w dniach 1–16 VIII 1936 roku. Warto przypomnieć, że jedną z istotnych przesłanek tej decyzji była pamięć o, przyznanym przez Międzynarodowy Komitet Olimpijski (MKOl) w 1912 roku Niemcom, prawie do organizacji Igrzysk Olimpijskich w Berlinie w 1916 roku. W końcu maja 1930 roku odbył się w stolicy Republiki Kongres Olimpijski, na którym niemieccy członkowie MKOl-u (m.in. Theodor Lewald – przewodniczący Niemieckiego Komitetu Rzeszy ds. Ćwiczeń Cieleśnych) starali się olśnić 150 delegatów z ponad 50 krajów niemiecką gościnnością i przekonać do głosowania za stolicą Republiki Weimarskiej w kolejnych wyborach gospodarza Igrzysk Olimpijskich (IO)¹. Głównym konkurentem Berlina

¹ A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady*, Warszawa 1972, s. 23–24; obszerne informacje związane z Kongresem oraz dyskusją wewnątrzniemiecką na temat miejsca przyszłych Igrzysk Olimpijskich w Niemczech. W 1917 r. Niemiecki Komitet Rzeszy ds. Igrzysk Olimpijskich zmienił nazwę na Niemiecki Komitet Rzeszy ds. Ćwiczeń Cieleśnych [dalej: NKRCC].

w wyścigu po organizację Igrzysk w 1936 roku była Barcelona. Podczas wyborów, które odbyły się w Lozannie 13 V 1931 roku delegaci wybrali Berlin². W ten sposób historia zatoczyła koło i Berlin ponownie dostał szansę organizacji Igrzysk Olimpijskich. Niemiecki „sen olimpijski”, jak już wspomniano, miał się ziścić w 1916 roku. Podwaliny pod to wydarzenie położyli: C. Diem – sekretarz generalny VI Olimpiady w Berlinie, Victor v. Podbielski – przewodniczący Niemieckiego Komitetu Rzeszy ds. Igrzysk Olimpijskich – NKRIOl oraz niemieccy członkowie MKOl. Przygotowania rozpoczęto zaraz po przyznaniu Igrzysk VI Olimpiady Berlinowi w 1912 roku. Częścią tych przygotowań była budowa, kosztem 2 mln marek, Stadionu Niemieckiego w berlińskiej dzielnicy Grunewald, w środku wielkiego Toru Jeździeckiego. Stadion został otwarty 8 VI 1913 roku w obecności pary cesarskiej w aurze wielkiego narodowo-dynastycznego święta³.

I wojna światowa, szczególnie przedłużające się działania wojenne, przerwały przygotowania olimpijskie. W toku narastającej od 1914 roku atmosfery nacjonalizmu i wrogości wobec Zachodu, ideę olimpijską zamieniono na – sięgającą lat dziewięćdziesiątych XIX wieku – ideę niemiecko-narodowych Olimpiad⁴. Częściowo zrealizowano ją w postaci tzw. Niemieckich Zawodów Sportowych, które zorganizowano w 1922, 1926 i 1930 roku. Ta tendencja korespondowała z postulatami nacjonalistyczno-volkistowskiego Niemieckiego Turnerstwa (NT) – najpotężniejszej organizacji kultury fizycznej w Europie⁵.

² K. Lennartz, *The International Olympic Comitee – One Hundret Yaers. The Idea-The Predsidents –The Achievements I. The presidencies of Demetrius Vikelas [1894–1896] and Pierre De Coubertin [1896–1925]. The presidency of Henri de Baillet – Latour [1925–1942]*, International Olympic Comitee, Lousanne 1994, s. 257–258, [weimarski] Berlin pokonał Barcelonę stosunkiem 43 członków do 16, zaś 8 osób wstrzymało się od głosu.

³ C. Diem, *Generalsekretär für die VI. Olympiade*, [w:] *Das Deutsche Stadion. Sport und Turnen in Deutschland 1913. Eine Denkschrift für das deutsche Volk*, Hrsg. A. Reher, Charlottenburg 1913, s. 5–12; w historiografii m.in.: N. Dinckal, *Sportlandschaften. Sport, Raum und [Massen] Kultur in Deutschland 1880–1930*, Göttingen 2013, s. 82–121.

⁴ *Die deutschen Nationalfeste. [Deutsch-nationales Olympia] in Leipzig*. Denkschrift von Professor H. Raydt und Hofrat Dr. A. Rossbach, Leipzig 1897, s. 40–45.

⁵ S. Jacob, *Sport im 20. Jahrhundert*, Münster–Hamburg 1994, s. 69–70; autor dopuszcza możliwość, że to dzięki wykluczeniu Niemiec z Igrzysk w 1920 i 1924 r. sport

Powrót do niemieckiej alternatywy Igrzysk był także efektem wykluczenia Niemiec z pierwszych powojennych edycji Igrzysk Olimpijskich (w Amsterdamie w 1920 roku i w Paryżu w 1924 roku). Zewnętrzna polityczna izolacja Rzeszy Niemieckiej, którą art. 231 Traktatu Wersalskiego obciążał wyłączną odpowiedzialnością za wybuch I wojny światowej, ciężka sytuacja ekonomiczna i społeczna, związana z wypłatą reparacji wojennych, straty terytorialne i urażona duma narodowa utrudniały ponowne nawiązywanie międzynarodowych kontaktów sportowych. Absencję Niemiec w międzynarodowym ruchu olimpijskim i sportowym zakończyło uczestnictwo Rzeszy w Igrzyskach IX Olimpiady w Amsterdamie w 1928 roku⁶. Powojenny debiut wypadł nader okazale. Niemcy zajęli II miejsce w klasyfikacji medalowej. Kolejne IO w Los Angeles w 1932 roku, mimo okrojonego składu personalnego, były dla nich równie udane⁷. Pozostawało pytanie: jak będzie w Berlinie w 1936 roku?

Stosunek władz Republiki i III Rzeszy do idei organizacji Igrzysk w Berlinie kształtowały przesłanki ideologiczne i ekonomiczne. W literaturze panuje zgoda, że idea olimpijska pozostawała w sprzeczności z ideałami narodowosocjalistycznymi, admiracją Volku i kultem Germanów. Te odrzucały kulturowe wpływy, zarówno zachodniego oświecenia, jak i prymat jednostki nad wspólnotą. Nazistom bliskie były poglądy Niemieckiego Turnerstwa, które popierało zasady Volku oraz tzw. niemiecką istotę, było wrogo nastawione do kosmopolitycznych idei Igrzysk Olimpijskich oraz

w Niemczech, silniej niż przedtem, usadowił się na niwie narodowej, podnosząc poziom także sportu olimpijskiego.

⁶ E. Bayer, *Sport in der Weimarer Republik*, [w:] *Geschichte der Leibesübungen*, Band 3/2, Beilb.2: *Leibesübungen und Sport in Deutschland von Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Hrsg. H. Ueberhorst, Berlin 1982, s. 679–681.

⁷ Bundesarchiv Berlin, Rep. 43 I [Reichskanzlei] Nr 1984; 30 X 1931 r. Th. Lewald zwracał się do kancelarii Rzeszy o przyznanie Niemieckiemu Komitetowi Rzeszy ds. Ćwiczeń Cieleśnych – NKRC 150 tys. marek z budżetu Rzeszy na wydatki związane z organizacją Igrzysk Olimpijskich w 1932 roku: W. Richter, *Die Olympischen Spiele in Los Angeles*, Hamburg-Bahrenfels, Berlin 1932; R. Naumann, *Im Brennspiegel der Kritik*, [w:] *Bericht über die Beteiligung Deutschlands an den X. Olympischen Spielen in Los Angeles und den III. Winterspielen im Lake Placid 1932*, Deutscher Olympischer Ausschuss, Berlin 1932, s. 20–21.

wszystkiego, co związane z Zachodem – szczególnie z Francją⁸. Niechęć do idei organizacji Igrzysk w Berlinie potęgowały efekty kryzysu ekonomicznego w Niemczech i narastająca destabilizacja Republiki⁹. Z szeregów umacniającej się Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP) dochodziły „pomruki” gniewu i dezaprobaty. Organ partii pisał 19 VIII 1932 roku, że „Negrzy” (jak określano obraźliwie czarnoskórych Amerykanów) nie mają czego szukać na Olimpiadzie i muszą zostać wykluczeni. Po zdobyciu władzy przez Hitlera mnożyły się głosy, głównie ze środowiska nazistowskich studentów, by Igrzyska zbojkotować. Na to było już za późno, bo Hitler już 29 IX 1932 roku stwierdził w obecności Karla Rittera v. Halta (od maja 1933 roku członka NSDAP i jednego z niemieckich członków MKOI), że NSDAP nie będzie robiło żadnych przeszkód w organizacji Igrzysk i nie będzie przeciwstawiać się udziałowi czarnoskórych zawodników. Jasnym sygnałem akceptacji Igrzysk, wysłanym przez Hitlera, była audyencja udzielona Theodorowi Lewaldowi 16 III 1933 roku, a więc zaledwie półtora miesiąca po zdobyciu władzy. Po niej ustały antyolimpijskie nastroje wśród nazistów, w tym ataki prasy NSDAP na „półzyda” Th. Lewalda. Zakończył się również stan niepewności środowisk sportowych¹⁰. Było to tak dla członków NSDAP, opinii publicznej, jaki i świata sygnałem, że Hitler realizować będzie przygotowania do Igrzysk z „weimar-

⁸ T. Ziółkowska, *Fryderyk Ludwik Jahn i ruch turnerski w początkach XIX wieku w Niemczech*, „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu” 1971, z. 19; F. P. Wiedeman, *Der Deutsche Reichsaussschuss für Leibesübungen und die Deutsche Turnerschaft*, „Deutsche Turn-Zeitung” [dalej: DTZ] 1925, nr 65, s. 568: „W ostatnim czasie pojawiły się nowe wątpliwości wobec Komitetu Rzeszy. Jest to wynik stanowiska MKOI-u. Szerokie kręgi Niemieckiego Turnerstwa są zdania, że narodowa дума Niemców zabrania im udziału w jakichkolwiek rywalizacjach, tak długo jak francuscy okupanci stoją nad niemieckim Renem i jak długo Niemcy doznają z ich strony krzywd i ucisku”.

⁹ Do procesu rozkładu Republiki zob. m.in.: T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004, s. 219–315; D. Erdmann, *Die Weimarer Republik*, München 1973, s. 270–309.

¹⁰ A. Rippon, *Hitler's Olympics. The story of the 1936 Nazi Games*, Barnsley 2010, s. 33–34; *The International Olympic Committee – One Hundred Years. The Idea-The Presidents – The Achievements I*, s. 218; K. Lennartz, *Kariere durch Kontakte? Carl Diem und seine „Beziehungspflege“*, [w:] *Der deutsche Sport auf dem Weg in die Moderne. Carl Diem und seine Zeit*, Hrsg. M. Krüger, Berlin 2009, s. 369–373.

skimi” elitami świata sportu, architektury i kultury¹¹. Naziści zrozumieli, że Igrzyska były znakomitym paliwem dla ich propagandy i środkiem do przedstawienia Rzeszy jako kraju miłującego pokój. Po śmierci Pula v. Hindenburga patronat nad Komitetem Organizacyjnym Olimpiady w 1936 roku przejął 16 X 1934 roku osobiście Adolf Hitler¹². Jednak władców III Rzeszy napawała niepokojem reakcja międzynarodowego świata sportu i olimpiizmu, który przyznał te Igrzyska demokratycznym, a nie autokratycznym Niemcom. Niezrażony tym dyktator podjął już od lata 1933 roku energiczne przygotowania organizacyjne. Zlecił skompletowanie reprezentacji olimpijskiej drogą m.in. tzw. „kursów olimpijskich”. W przygotowania zaangażowany został – stopniowo „ujednolicony” – świat aktywności cieleśnych, któremu narzucono nowe wytyczne tzw. „narodowego wychowania fizycznego”. Nad całością czuwał od kwietnia 1933 roku zaufany człowiek Hitlera, były sportowiec – Hans v. Tschamer u. Osten, mianowany Kierownikiem Urzędu Sportu Rzeszy. Włodarze najpotężniejszych segmentów niemieckiej kultury fizycznej – Niemiecki Komitet Rzeszy ds. Ćwiczeń Cieleśnych¹³ (dalej NKRCC) i Niemieckie Turnestwo – już wiosną 1933 roku zadeklarowali Führerowi swoją lojalność i obietnice respektowania zasad wodzostwa¹⁴. Do pracy nad uspokojeniem antyniemieckich nastrojów, pa-

¹¹ H. J. Teichler, *1936 – ein olympisches Trauma. Als die Spiele ihre Unschuld verloren*, [w:] *Sport und Olympischen Spiele*, Hrsg. M. Bloedorn, Reinbeck 1984, s. 66.

¹² V. Kluge, *Olympische Sommerspiele. Die Chronik. I. Athen 1896–Berlin 1936*, Berlin 1997, s. 785. Także: J. Kochanowski, *Olimpiady pełne polityki*, „Wiedza i Życie” 1996, nr 7, s. 41.

¹³ W 1917 r. wyłoniony z NKRCC.

¹⁴ Do problemu m.in.: W. Joch, *Sport und Leibeserziehung im Dritten Reich*, [w:] *Geschichte der Leibesübungen*, Bd. 3/2 Teilband 2: *Leibesübungen und Sport in Deutschland vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Hrsg. H. Ueberhorst, Berlin 1982, s. 721–722, 727–730. Do sylwetek funkcjonariuszy sportu: H. J. Teichler, *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991, s. 53–55. Do „zrównania” w świecie sportu: G. Młodzikowski, *Paragraf aryjski – złowrogi symbol faszyzacji sportu*, „Kultura Fizyczna” 1962, nr 10, s. 742; V. Kluge, *Olympische...*, s. 786; *Nationalsozialistische Leibeserziehung. Eine Dokumentation über Theorie und Praxis*, von H. Bernett, Schorndorff bei Stuttgart, s. 205–206. Do przygotowań Niemców, m.in. poprzez organizację XV Świeta Niemieckiego Turnerstwa, w sierpniu 1933 r. w Stuttgarcie, m.in.: A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady...*, s. 29; H. Neumann, *Deutsche Turnfeste. Spiegelbild der deutschen Turnbewegung*, Wiesbaden 1987, s. 199–206. Do sportu w III Rzeszy zob. W. Lipoński, *Sport*, s. 548–551.

nujących w MKOI-u i wśród działaczy sportowych z zagranicy (głównie ze środowisk żydowskich i związków zawodowych), Hitler wysłał wybitnych funkcjonariuszy niemieckiego sportu i ruchu olimpijskiego. „Niemieccy misjonarze pokoju” mieli walczyć o pozostawienie Berlinowi Igrzysk. Realizowali swoje zadanie na kolejnych Sesjach MKOI, gdzie zapewniali, że Niemcy będą respektowali zasady Olimpizmu i dopuszczą sportowców żydowskich do rywalizacji. Mimo tego, że najbardziej wpływowe postaci międzynarodowego ruchu olimpijskiego manifestowały swoje wątpliwości co do autentyczności nazistowskich intencji¹⁵, 4 XII 1935 roku Komitet Wykonawczy MKOI USA zagłosował przeciw bojkotowi Igrzysk. To otworzyło drogę do pełnych przygotowań olimpijskich w Berlinie¹⁶.

Historiografie polska¹⁷ i niemiecka¹⁸ są zgodne, co do roli berlińskich Igrzysk w dalekosiężnych, politycznych i militarnych zamierzeniach Hitlera. „Berlin 1936 roku”, w wielu sferach, był przełomem w historii nowoczesnych Igrzysk Olimpijskich. Celebrowany w Berlinie sport stał się nieodłącznym elementem kultury i cywilizacji, wyznaczającym idei Igrzysk nowe perspektywy i standardy pod względem organizacji, jakości obiektów sportowych, technicznej infrastruktury czy medialnej obsługi. Sukces Niemiec wyrażał się nie tylko w największej liczbie zdobytych medali, ale też w skutecznym „zmyleniu” zagranicy, co do faktycznych zamiarów

¹⁵ A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady*, s. 119–121; autor silnie podkreśla fakt, że stosunek do Igrzysk berlińskich w nazistowskich Niemczech doprowadził do polaryzacji tak ruchu olimpijskiego USA, jak i całej opinii publicznej tego kraju. Informacje dotyczące obecności Żydów w Igrzyskach berlińskich zob. V. Bloch, *Berlin 1936. Die Olympischen Spiele unter Berücksichtigung des jüdischen Sports*, Konstanz 2002, m.in. s. 66–88.

¹⁶ G. Młodzikowski, *Olimpiady ery nowożytnej. Idea i rzeczywistość*, Warszawa 1984, s. 111–119; G. Walters, *Jak Hitler ukradł olimpijski sen*, Poznań 2008, s. 79–80.

¹⁷ Także polska literatura: A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady*, s. 45–48; Z. Weiss, *Garmisch-Partenkirchen i Berlin 1936*, „Dysk Olimpijski” 1972, nr 7, s. 55; W. Lipoński, *Historia sportu na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa 2012 s. 548–549; także: J. Kochanowski, *Olimpiady...*, s. 41–42.

¹⁸ W literaturze niemieckiej m.in.: M. Krüger, *Olympische Spiele in Deutschland: ausgefallen, missbraucht, überschattet, gescheitert*, [w:] *Olympischer Sport. Rückblick und Perspektiven*, Hrsg. O. Gruppe, Schorndorf 1977, s. 75; H. Ueberhorst, *Von Athen nach München/ Die modernen olympischen Spiele. Der olympische Gedanke. Der deutsche Beitrag*, München–Frankfurt/M.–Berlin 1971, s. 80–81.

Nazistów. Były one punktem zwrotnym także jeśli chodzi o pomysłowość zastosowanych form i estetyki polityki informacyjno-propagandowej, podporządkowanej obrazowi Niemiec, jako kraju pokoju i konstruktywnej współpracy międzynarodowej, oddanego idei olimpijskiej¹⁹. Historiografia niemiecka interpretuje te Igrzyska jako punkt zwrotny w międzynarodowej historii sportu i olimpizmu, rozważając ich miejsce szczególnie w niemieckiej historii²⁰. Polska i niemiecka historiografia jednogłośnie krytykuje oportunizm, krótkowzroczność i poniekąd moralny upadek MKOl-u, który dał się omamić i oszukać nazistowskiej propagandzie. Część polskiej historiografii widzi główną przyczynę m.in. w programowym antykomunizmie jego członków²¹. Z kolei część niemieckich historyków pisze o „paktowaniu z diabłem” i zadowoleniu MKOl-u z faktu, że Igrzyska XI Olimpiady w ogóle się odbędą²².

¹⁹ XI. *Olympiade Berlin Amtlicher Bericht Bd. 1. Herausgegeben vom Organisationskomitee für die XI. Olympischen Spiele in Berlin 1936*, Berlin 1937, s. 355–358; Przykłady form propagandy skierowanej na zagranicę: miesięcznik „Olympische Spiele” 1936 – 1 numer wydany w nakładzie 60 tys. egz. w 4 językach – nr ostatni w 75 tys. egz.; 109 serii diapozytywów na szkle [pt. „Olympiade”]; modele Kompleksu Olimpijskiego w liczbie 10 tys. sztuk wysłane do 33 krajów; Plakat Olimpijski wydrukowany w 18 językach w liczbie 45.125 egz. W historiografii: M. Stępiński, *Obraz XI Olimpiady 1936 roku na stronach tytułowych „Olympia-Zeitung” – oficjalnego organu XI Igrzysk Olimpijskich 1936 w Berlinie*, [w:] *Nowożytnie Igrzyska Olimpijskie w mediach polskich do 1936 roku*, red. P. Nowak, K. Stępnik, Lublin 2010, s. 89–99.

²⁰ M. Krüger, *Olympische Spiele in Deutschland: ausgefallen, missbraucht, überschattet, gescheitert*, [w:] *Olympischer Sport. Rückblick und Perspektiven*, Hrsg. O. Gruppe, Schorndorf 1997, s. 75–77: „MKOl chciał się wówczas dać oszukać”; H. Groll, *Vom Erziehungswert der Olympischen Spiele*, „Österreichisches Sportjahrbuch” 1964, s. 2.

²¹ A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady*, s. 125–126. Warszawski historyk obciążył główną odpowiedzialnością za taką politykę Komitetu jego prezydenta. Podkreślał też proniemieckie, bazujące także na antykomunizmie, sympatie przewodniczącego KOl USA; J. Kochanowski [*Olimpiady pełne polityki...*, s. 41–42], pisze o kunktatorstwie Henry de Baillet-Latoura, przewodniczącego MKOl i proniemieckim nastawieniu Avery Brundage, przewodniczącego Komitetu Olimpijskiego USA; G. Młodzikowski, *Berliński przyczynek do polityki MKOl*, „Kultura Fizyczna” 1971, nr 8, s. 361, pisze o zaślepieniu MKOl-u absolutem neutralności sportu. Niemcy wykorzystywali tę ideę jako parawan dla celów, godzących w humanistyczne i uniwersalne zasady olimpizmu.

²² M. Krüger, *Olympische Spiele*, s. 75. Autor pisze o „męskim zakonie z MKOl”, który musiał później konfrontować się z zarzutem „paktowania z diabłem w Niemczech”

Nawet ze środowiska historyków nazizmu, zajmujących wobec niego niezwykle krytyczną postawę, wychodziły pozytywne oceny odnoszące się do obiektów olimpijskich, infrastruktury komunikacyjnej oraz oprawy medialnej berlińskich Igrzysk²³. Pogląd ten podzielały zarówno starsza²⁴, jak i młodsza nauka polska, choć ta druga koncentrowała się głównie na warstwie medialno-informacyjnej imprezy²⁵. Równolegle historiografia ostatniego ćwierćwiecza silniej niż starsza podkreśla architektoniczną i symboliczną wyjątkowość Kompleksu Olimpijskiego/Reichssportfeld²⁶. Jak to ujął Franz-Joachim Verspohl, specyficzna wyjątkowość tego Kompleksu

i zdrady własnych, świętych olimpijskich pryncypiów. Zarzut tolerowania i wspierania nadużycia Igrzysk przez nazistów kieruje też wobec niemieckich funkcjonariuszy olimpijskich. Do drugiego poglądu R. Rürup, [Hrsg.], 1936. *Die Olympischen Spiele und der Nationalsozialismus. The Olympic Games and National Socialism. Eine Dokumentation. A. Documentation*, Berlin 1996, s. 7: kierownictwo MKOl, których postawa daleko odzwierciedlała postawę międzynarodowego świata sportu, w obliczu antyolimpijskich resentymentów nazistów martwili się głównie tym, czy przyznane Niemcom w 1931 r. Igrzyska pod panowaniem Hitlera w ogóle dojdą do skutku.

²³ R. Rürup, [Hrsg.], 1936. *Die Olympischen Spiele/ The Olympic Game*, s. 44; Współcześnie: *Amtlicher Bericht Band I Herausgegeben vom Organisationskomitee für die XI. Olympiade Berlin 1936 E.V.*, Berlin 1937, s. 71–72: Rozmach polityki informacyjnej był imponujący. W marcu 1935 r. wydano m.in. kartkę pocztową w 4 językach i nakładzie 142 tys. sztuk, broszurę propagandową pt. *Olympische Spiele 1936* – w 13 językach, w nakładzie 1,5 mln sztuk, informator *Olympische Spiele* – w 14 językach w sumie 2,9 mln sztuk i oficjalny Plakat Olimpijski – w 19 językach (w tym polskim), w nakładzie 243 tys. sztuk, s. 355.

²⁴ A. Jucewicz, *Trzy Olimpiady*, s. 122–124; J. Kochanowski, *Olimpiady*, s. 3, autor wypowiada się z pewnym dystansem do Kompleksu Olimpijskiego; Z. Porada, *Starożytne i nowożytne Igrzyska olimpijskie*, Kraków 1991, s. 244; Do opinii sportowych dziennikarzy polskich w Berlinie: M. Stępiński, *XI Letnie Igrzyska Olimpijskie w Berlinie w polskiej historiografii i w „Przeglądzie Sportowym” 1936 roku*, cz. 2, „Przegląd Zachodniopomorski” 2009, nr 1, s. 63–83. [dalej: PZP].

²⁵ M. Stępiński, *XI Letnie Igrzyska Olimpijskie w Berlinie w polskiej historiografii i w „Przeglądzie Sportowym” 1936 roku*, cz. 2, PZP 2009, nr 1, s. 63–83; idem: *Propaganda III rzeszy w przeddzień XI Letnich Igrzysk Olimpijskich w Berlinie w 1936 roku [w świetle „Völkischer Beobachter” – naczelnego organu NSDAP]*, PZP 2015, nr 3, s. 9–42.

²⁶ H. Bernett, *Nationalsozialistische Leibeserziehung. Eine Dokumentation ihrer Theorie und Praxis*, von H. Bernett, Schorndorf bei Stuttgart 1966, s. 138.

polega na tym, że zostały zniszczone wszystkie taktyczne elementy na korzyść jego czystej wartości widowiskowej²⁷.

Wzniesiony w 1936 roku Kompleks Olimpijski w berlińskiej dzielnicy Grunewald był, obok Portu Lotniczego w Berlin-Tempelhof, budynku Ministerstwa Lotnictwa czy Kancelarii Rzeszy, jedną z najbardziej reprezentacyjnych budowli wniesionych przez nazistów w stolicy III Rzeszy. Największy spośród nich wyróżniał się znacząco w przestrzeni architektonicznej miasta. Kompleks olimpijski był świetnie skomunikowany z innymi częściami Berlina, m.in. za pomocą szerokich arterii drogowych i kolejki naziemnej. Rok 1933 rozpoczął faktyczne przygotowania do Igrzysk XI Olimpiady na wielu polach. Zaczął się proces upiększania miasta i planowania nowych obiektów i przebudowy istniejących. Planowano odnowienie fasady budynków i zagospodarowanie pustych parceli przy głównych ciągach komunikacyjnych miasta²⁸.

W tym samym czasie rozpoczęto reformę organizacji sportu wyczynowego, m.in. poprzez organizacje tzw. „kursów olimpijskich”. Jeszcze w roku *Machtuebernahme* zapadły istotne decyzje w sferze polityki sportowej. Pierwszym krokiem w kierunku „ujednoczenia” było mianowanie 28 IV 1933 roku Hansa v. Tschamer u. Ostena Kierownikiem Sportu Rzeszy. Wraz z jego nominacją została zainicjowana długofalowa polityka wspierania sportu wyczynowego i proces wyławiania potencjalnych kandydatów na mistrzów olimpijskich. Celem był jak najlepszy wynik medalowy na Igrzyskach XI Olimpiady²⁹. Drugim krokiem była modernizacja

²⁷ H.-J. Verspol, *Das Reichssportfeld in Berlin 1936*, [w:] *Olympia-Berlin. Gewalt und Mythos in den Olympischen Spielen von Berlin 1936*, G. Gebauer, Einleitung, Hrsg. Th. Alkmeyer, G. Gebauer, E. König, A. Kühling, A. Richartz, S. Titze, Berlin 1986, s. 27.

²⁸ Z. Tołoczko, *Architektura i społeczeństwo. Przegląd zagadnień budownictwa i urbanistyki w Niemczech od około roku 1850 do około 2000*, Kraków 2005, s. 186–221; W. Schache, *VII. 1933–1945. Bauen im Nationalsozialismus. Dekoration und Gewalt*, [w:] *750 Jahre Architektur und Städtebau in Berlin*, Hrsg. J. P. Kleihues, Berlin 1987, s. 184–212; R. Haubrich, *Berlin. Auf der Suche nach der Stadt. Gestern–heute–morgen*, Berlin 1999; *Das Bauen im Dritten Reich*, Hrsg. in Verbindung mit G. Troost, Bayreut 1938, s. 68–99.

²⁹ A. Baeumler, A. Breimeyer, P.G. Hoffmann, *Sport und Staat*. Erster Band, Berlin 1936, s. 16–19. Do polityki państwa wobec sportu: H.- J. Teichler, *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991, s. 53–59.

infrastruktury sportowej. Podjęto decyzję o zburzeniu „starego” Stadionu Niemieckiego i budowie, na jego miejscu, znacznie większego Kompleksu Olimpijskiego. Na początku należało rozwiązać skomplikowane stosunki własnościowe rozległego obszaru w dzielnicy Gruenewald. Po licznych naradach udało się to rozwiązać jeszcze w 1933 roku. Zaraz potem Hitler zatwierdził kandydaturę Wenera Marcha, syna budowniczego Stadionu Niemieckiego z 1913 roku, który w olimpijskim konkursie architektury zdobył złoty medal za rozwiązanie architektoniczne oraz srebrny medal za plan architektoniczny³⁰. March Junior miał zostać głównym architektem Kompleksu Olimpijskiego. Na tym etapie nie było jeszcze uzgodnień, co do ostatecznego kształtu, wyglądu i funkcjonalności poszczególnych obiektów. Od początku wiadome było, że Kompleks nie będzie tylko miejscem zmagania sportowych, lecz także „miejscem kultu i święta”. Na sferę stosunku nazistów do sportu i kultury fizycznej od pierwszych tygodni władzy Hitlera złożyły się 2 wielkie zjawiska. Pierwszym były narodziny idei powstania Kompleksu Olimpijskiego, mającego przyćmić „stary” Stadion Niemiecki i Forum Sportu. Drugie polegało na tym, że po dojściu Hitlera do władzy sport i kultura fizyczna zostały wprzęgnięte w cele polityczne, propagandowe i społeczne, gdzie pełniły niezwykle ważną rolę w umacnianiu i upowszechnianiu ideologii państwa narodowosocjalistycznego³¹.

Jak pisze Thomas Alkmeyer, wzniesiony w ciągu zaledwie 2,5 roku Kompleks Olimpijski miał się stać symbolicznym centrum stolicy Rzeszy na czas Igrzysk. Kamienna struktura obiektu, duże przestrzenie i rozmieszczenie pomieszczeń miały zaspokoić oczekiwania MKOl-u w sferze funkcjonalności i przydatności do organizacji masowych świąt sportowych, a nazistów w sferze symboliki polityczno-ideowej. Obserwując obiekty Reichsportsfeld, można odnieść wrażenie, że sport rościł sobie pretensje do bycia światem samym w sobie, a wielkość i uporządkowanie masy kamieni składających się na poszczególne budowle, głębokie wcięcie Bramy Maratońskiej z okazałymi schodami, Pole Majowe i Wieża Dzwonów prezentują

³⁰ G. Młodzikowski, *20 olimpiad ery nowożytnej*, Warszawa 1973, s. 144.

³¹ Do stosunku nazistów do tego świata: B. Piotrowski, *Kultura fizyczna i sport w III Rzeszy. Cele, założenia ideowe, praktyczna realizacja*, „Zeszyty Naukowe WSIInż. w Koszalinie” 1985, nr 10, s. 8–13.

świętość, wypierają szarą codzienność i narzucają zwiedzającym koncentrację uczuć na sferze duchowej panującej w tym obiekcie³². W podobnym tonie wypowiadali się o stadionie olimpijskim Guenther Gebauer i Christoph Wulff³³.

Zdaniem wspomnianego wcześniej Th. Alkmeyera, ten, kto sprawuje władzę nad przestrzenią i czasem, ma władzę nad ludźmi. W 1936 roku leżała ona w rękach przede wszystkim państwowych instytucji. Pod ich batutą, w kooperacji z „Komitetem Organizacyjnym XI Olimpiady w Berlinie 1936”, duże części Berlina zostały pokryte gęstą siecią przestrzenno-czasowych struktur porządku i estetyczno-symbolicznej aranżacji. Miasto stało się przestrzenią świętowania, obszarem fascynacji i władzy. Już w 1935 roku podjęto działania mające na celu połączenie inscenizacji „pięknej ułudy” z realnymi zarządzeniami władzy.

Znaczenia Kompleksu Olimpijskiego nie można ograniczyć wyłącznie do zadań reprezentacyjnych. Jego nowoczesność i wszechstronność manifestowały się na kilku poziomach: 1. Reichsportfeld był nie tylko wyrazem, ale i motorem dywersyfikacji i modernizacji sportu, gdyż posiadał obiekty odpowiadające poszczególnym dyscyplinom sportu, nasycone wysokorozwiniętą technologią; 2. Organizacja kompleksu (kilka obiektów w jednym miejscu) pozwalała urządzać kilka imprez sportowych jednocześnie; 3. Wszystkie obiekty zostały spięte jedną klamrą architektoniczną; 4. Z 21 konkurencji, przewidzianych na XI Igrzyskach, aż 12 rozegrano na Kompleksie Olimpijskim, dzięki czemu widzowie nie musieli podróżować między arenami widowisk sportowych; 5. Przestrzenie sportowe zostały podporządkowane międzynarodowym normom i standardom, co pozwoliło porównywać uzyskane w Berlinie wyniki z innymi (np. zamiast klasycznej bieżni o długości 660 m, jaka była na starym Stadionie Niemieckim, wprowadzono amerykańską – 400 m); 6. Zamontowano jeden zintegrowa-

³² Th. Alkmeyer, *Körper, Kult und Politik. Von der Muskelreligion Pierre de Coubertin zur Inszenierung von Macht in der Olympischen Spielen von 1936*, Frankfurt/ New York 1966, s. 313–314; Th. Schmidt, *Skizze zur Entstehungsgeschichte des ehemaligen Reichssportfeldes und ausgewählter Einzelneinlagen*, [w:] *Olympia-Berlin*, s. 245–255.

³³ G. Gebauer, Ch. Wulff, *Die Spiele der Gewalt. Ein Bildessay*, [w:] *Körper- und Einbindungskraft*, Hrsg. G. Gebauer, *Inszenierungen und Helden im Sport*, Berlin 1988, s. 15.

ny system nagłaśniania; 7. Kompleks wyposażono w nowoczesną aparaturę pozwalającą nagrywać filmy i prowadzić relacje na żywo; 8. Do budowy Stadionu Olimpijskiego zastosowano stalowo-betonową konstrukcję, która rozwiązała problemy ze statyką i pozwoliła nadać stadionowi paraboliczny profil, dzięki czemu z każdego miejsca widoczność była bardzo dobra³⁴.

Wizja Kompleksu Olimpijskiego Hitlera i mieszczańskich funkcjonariuszy sportowych okresu Republiki znacząco się różniły. Ci drudzy, mając na względzie stan finansów Państwa z jesieni 1932 roku, planowali po prostu „przebudować istniejący Stadion Niemiecki”. Führer był innego zdania. Chciał wzniesienia kompleksu na najwyższym poziomie światowym.

Między końcem 1932 roku, a latem 1933 roku W. March kończył projekty przebudowy Stadionu Niemieckiego według starej, „tańszej” koncepcji opracowanej przez Niemiecki Komitet Rzeszy ds. Ćwiczeń Cieleśnych – NKRCC jeszcze w 1931 roku. W grudniu 1932 roku zaprezentował swoje plany przedstawicielom Wydziału Olimpijskiego NKRCC i władzom Berlina, na specjalnie w tym celu zwołanej konferencji prasowej. Charakterystyczne warunki topograficzno-przestrzenne Stadionu Niemieckiego, a szczególnie umiejscowienie w obrębie Toru Wyścigowego utrudniały przebudowę. W. March szukał możliwości powiększenia obiektu. Zdecydował się na pogłębienie wnętrza Stadionu o 5 m oraz zmianę długości i kształtu bieżni. Te zabiegi pozwoliłyby powiększyć liczbę miejsc siedzących. Docelowo na stadionie mogłoby zasiąść 80 tys. widzów. Położony na północ od Stadionu Niemieckiego Basen [100 na 25 m] miał zostać przeniesiony na wschodnią stronę, gdzie dotąd znajdowały się tereny do rzutu kulą, oszczepem i dyskiem, skupione wokół tzw. dębu Podbielskiego. Nowy basen miał być mniejszy (50 na 20 m), a trybuny mieszczące 5 tys. widzów znajdowałyby się po obu stronach dłuższego brzegu. Zaletą tego miejsca była bliskość Niemieckiego Forum Sportu³⁵, w którym planowano

³⁴ Th. Alkmeyer, op. cit., s. 319–320.

³⁵ *Das Deutsche Sportforum, Denkschrift zur Feier der Grundsteinlegung 18. Oktober 1925 verfasst von D. Karl Diem. Generalsekretär des Deutschen Reichsausschusses für Leibesübungen*, Berlin 1925 – plan Forum na, s. 12, rzut na Forum, s. 15.

zbudować areny rozgrywek dla wielu dyscyplin, m.in. szermierki, boksu, jeździectwa, zapasów i podnoszenia ciężarów³⁶.

Przystępując do przebudowy Niemieckiego Stadionu, zburzono pewien symbol dziejów dwudziestowiecznych Niemiec. Zbudowany w czerwcu 1913 roku na terenie byłego toru jeździeckiego był dowodem potęgi Niemiec i Hohenzollernów, a także symbolem nadziei Niemiec na organizację VI Letnich Igrzysk w 1916 roku w Berlinie. Po Wielkiej Wojnie Stadion Niemiecki włączono w politykę społeczną i sportową elit Republiki Weimarskiej w ramach narodowego programu duchowej i fizycznej restauracji narodu niemieckiego po przegranej wojnie³⁷. W okolicach stadionu rozpoczęto w 1925 roku budowę Forum Sportu – projektu Wenera i Waltera Marchów.

Tak więc koncepcja dzisiejszego Stadionu Olimpijskiego wywodziła się z planów rozbudowy Stadionu Niemieckiego z lat 1927–1933, opracowanych przez W. Marcha, w oparciu o europejskie i amerykańskie doświadczenia. Założenia dotyczące kształtu i funkcjonalności przyszłego obiektu W. March opisał we wrześniu 1933 roku we wpływowym periodyku władz Prus i Rzeszy pt. „Zentralblatt der Bauverwaltung”³⁸. Koncepcja berlińskiego obiektu została przedstawiona na tle już istniejących wielkich stadionów świata. Na wstępie W. March podkreślił, że jego zdaniem w sferze kultury fizycznej i symboliki świąt, świat Antyku ma współczesności bardzo wiele do zaoferowania. Już wtedy rozważano trudności komunikacyjne związane z obecnością dużej liczby widzów (Stadion w Olympii – 40 tys., Collos-

³⁶ *Olympia 1936. Stadion-Umbau und-Ausbau als zeitgemäße Lösung*, von Dr.-ing. Arthur Manthey, „Leibesübungen und körperliche Erziehung” 1933, H. 5, s. 108. March pomyślał też o rozwiązaniu problemów komunikacyjnych, planując parkingi dla 400 aut i autobusów, jak też długi na 160 m tunel, biegnący od stadionu bezpośrednio do stacji kolejni podziemnej. W historiografii: m.in. K. Stöckel, *Berlin im olympischen Rausch*, Hamburg 2009, s. 23.

³⁷ N. Dinckal, *Kaiserhuldigung und Eigensinn. Die Einweihung des Deutschen Stadions in Berlin und der Aufbruch des Sports*, [w:] *Das Jahr 1913. Aufbrüche und Krisenwahrnehmungen am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Hrsg. D. Mares, D. Schott, Bielefeld 2013, s. 208–206.

³⁸ Th. Schmidt, *Skizze zur Entstehungsgeschichte*, s. 250–251.

seum – 85 tys., Circus Maximus – 180 tys. osób)³⁹. Niemcy chcieli iść tą drogą, dlatego obok Niemieckiego Stadionu budowano Forum Sportowe, ucieleśniając tym samym antyczną ideę jedności Stadionu i Gimnazjonu. Stadion był wielką areną ćwiczeń i pokazów, a Forum miejscem rozgrywania mniejszych zawodów oraz szkołą kursantów Wyższej Szkoły Ćwiczeń Cieleśnych i Niemieckiej Szkoły Turnerskiej. Ten podział miał liczne zalety. Po pierwsze, pozwalał na organizację dużych multidyscyplinarnych imprez (jak np. IO) w jednym miejscu. Po drugie, dzięki temu, że na wielu arenach grano jednocześnie, skracał się ogólny czas eliminacji i całego turnieju. Ponadto finały można było rozgrywać na głównym stadionie, pozostając w jednym kompleksie bez konieczności przemieszczania się. March kładł duży nacisk na kwestię komunikacji i parkingów, dostęp publiczności do Stadionu oraz czas, w jakim mogła go ona opuścić⁴⁰. Planując stadion, chciał, by odległość dzieląca zawodników i widzów była możliwie niewielka, co uatrakcyjniłoby obserwację zawodów⁴¹.

Ze względu na ograniczoną topografię Grunewaldu i finanse związane z projektem „przebudowy stadionu” Hitler przedłożył jesienią 1933 roku własną wizję imponującego wielkością Kompleksu Olimpijskiego. Kanclerz nie był zadowolony z pierwotnego pomysłu „zamykania Stadionu w kleszczach Toru Wyciągowego”. Dla *Führera* było to zbyt daleko idące ograniczenie – on bowiem chciał czegoś przestronnego. Powodów ograniczeń projektu Marcha za czasów Republiki należy się doszukiwać w nie tylko w oszczędnościach, ale również w dość obojętnym podejściu dostojników Republiki do wielkich inscenizacji świata kultury fizycznej i sportu⁴².

³⁹ W. March, *Kunst und Technik im Stadionbau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung vereint mit Zeitschrift für Bauwesen. Mit Nachrichten der Reichs- und Staatsbehörden, Herausgegeben im Preussischen Finanzministerium” 1933, Jg. 53, H. 43, s. 497, całość – s. 497–506 (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Rep. 1501 Reichministerium des Innern, Nr 5608 f., dalej: BABL).

⁴⁰ W. March, *Kunst*, f. 499–500. Tekstowi towarzyszą szkice m.in. ze starożytnej Olimpii, stadionu w Kolonii, Norymberdze, Frankfurtu n. M., Sztokholmie, Rzymie, Vancouver, Los Angeles, Stadionu Niemieckiego oraz Forum Sportowego w Berlinie, W. March [idem, f. 498–499].

⁴¹ „Olympia-Stadion Berlin 1936“, Berlin, s. 109.

⁴² BABL, R. 43, A, Reichskanzlei, Nr 1984, f. 7, kanclerz H. Brüning odmawia zaproszeniu, wystosowanemu przez Niemiecki Urząd Sportu na międzypaństwowy

Ekspansję przestrzenną nowych obiektów olimpijskich należy postrzegać w ogólnej zasadzie *Führera*, że budowle III Rzeszy powinny być monumentalne i przestronne. W tym nurcie budowano w latach 1933–1940, głównie obiekty państwowe i partyjne. Budownictwo mieszkaniowe pozostawiono prywatnemu rynkowi⁴³. Dla nazistów było jasne, że architektura budowli olimpijskich musi zostać wkomponowana w efekt propagandowy, czyli program polityczny. Już w „Mein Kampf” Hitler przyznawał monumentalnej architekturze dużą rolę w budowaniu silnego państwa. „Völkischer Beobachter” popularyzował na co dzień te tezy, mówiąc o „kamiennych dokumentach woli politycznej *Führera*”⁴⁴. Propaganda nazistowska i świat niemieckich uczonych umiejętnie wplekli budowę Kompleksu Olimpijskiego w ideę wierności III Rzeszy starożytnym i nowożytnym tradycjom olimpijskim⁴⁵. Reichsportsfeld był pierwszą na długiej liście planowanych monumentalnych budowli, którymi Hitler planował obdzielić Berlin i swoją ukochaną Norymbergę. W Norymberdze centralne miejsce miała zająć potężna Hala Kongresowa (z lożą *Führera*, Halą Sztandarów oraz Halą Kolumnową) oraz stadion na 400 tys. widzów. W Berlinie, który miał być przemianowany na Germanię, również zaplanowano szereg okazałych budowli. Wszystko to zaczęło się od udanego projektu Kompleksu Olimpijskiego. Daje to wyobrażenie, jakiej radykalizacji uległy plany budowlane nazistów w rok po Igrzyskach XI Olimpiady⁴⁶.

Kompleks Olimpijski był oryginalnym dziełem państwa nazistowskiego. Stanowił jedyny w swoim rodzaju, zrealizowany od podstaw,

mecz piłkarski Niemcy–Francja w Hanowerze 31 VIII 1930 r.; R. Oswald, „*Fussball-Volksgemeinschaft*”. *Ideologie, Politik und Fanatismus im deutschen Fußball 1919–1964*, München 2007, s. 132.

⁴³ S. Wenk, *Gebauter Nationalsozialismus*, [w:] *Projekt. Ideologie. Theorie*, Berlin 1980, s. 258.

⁴⁴ Th. Schmidt, *Skizze*, [w:] *Olympia-Berlin*, s. 250.

⁴⁵ W. Schnauk, *Wie die olympischen Kampfstätten wurden. Vom „alten“ Stadion zum Reichssportfeld*, „*Leibesübungen und körperliche Erziehung*“ 1936, H. 15/16, s. 421–427.

⁴⁶ A. Speer, *Das „Deutsche Stadion in Nürnberg*, „*Moderne Bauformen. Monatshefte für Architektur und Raumkunst*“ 1937, Jg. 36, H. 10 (Oktober), s. 489–493. Np. liczba widzów: Stadion Olimpijski w Berlinie – 115 tys., Stadion Niemiecki w Norymbergii – 405 tys. osób.

wielki obiekt III Rzeszy. Naziści informowali o postępach w budowie od pierwszych dni robót. To splecenie budowy i sprawozdawczości medialnej było jak najbardziej typowe dla nazistowskiej polityki informacyjnej. Wszystkie media, głównie te prezentujące słowo i zdjęcia, zostały wprzęgnięte w ten proces, aby zaprezentować odbiorcom zewnętrznym i wewnętrznym III Rzeszę jako wielki plac budowy⁴⁷. Proces budowy Kompleksu Olimpijskiego był od początku „tworem medialnym”, gdzie obok fizycznej budowy, tworzył się mit odbudowy niemieckiej dumy, sprawności i efektywności.

Badacze podkreślają, że Kompleks Olimpijski wyrażał dezaprobatę Hitlera wobec „zdegenerowanej”, jego zdaniem, sztuki modernistycznej i niechęć wobec nurtów tradycjonalistów pragnących „odwoływać się do romantycznej przeszłości”. Dlatego też przeważająca część reprezentacyjnej budowli powstała w stylu neoklasycznym, który miał dominować we wszystkich budowanych państwowych obiektach⁴⁸.

Dopiero lektura opracowań, poświęconych stadionom wybudowanym w okresie Republiki⁴⁹, pozwala dostrzec jak doniosłym i ponadczasowym obiektem był Stadion Niemiecki z 1913 roku i sąsiadujące z nim Forum Sportu. Oba obiekty, jako nieliczne wówczas na świecie, łączyły w sobie idee sportu wyczynowego i kultury fizycznej jako dyscypliny akademickiej.

W przebudowie Stadionu Niemieckiego w Kompleks Olimpijski duże znaczenie miało jego położenie względem reszty miasta. Znajdował się na bezpośrednim przedłużeniu Unter den Linden i Charlottenburger Strasse – głównych, szerokich arterii prowadzących prosto do centrum Berlina. Reichsportfeld znajdował się z jednej strony na uboczu, w otoczeniu parków i lasów, a z drugiej strony był dobrze wkomponowany

⁴⁷ J. Petsch, *Architektur und Städtebau im Dritten Reich. Herleitung/Bestandaufnahme/Entwicklung/ Nachfolge*, München – Wien 1981, s. 182.

⁴⁸ Th. Alkmeyer, op. cit., s. 327–328.

⁴⁹ M. Ostrop, *Deutschlands Kampfbahnen*, Berlin 1928, ibidem: zdjęcie wspomnianego już „Dębu Podbielskiego“ (s. 3) oraz zdjęcia stadionów, m.in. w Kassel, Hannoverze, Elberfeld, Dusseldorfie, Oberhausen, Duisburgu, Poczdamie, Frankfurcie na Menem i Dortmundzie. Obiektywnie – wszystkie prezentowały się na tle Stadionu Niemieckiego dość przeciętnie.

w główne ciągi komunikacyjne. To sprawiało, że dojazd z centrum Berlina do kompleksu był szybki i dogodny (auto lub kolej). Rozległy teren pozwalał łatwo zaparkować auto. Lasy otaczające obiekty sportowe chroniły widzów i sportowców przed silnymi wiatrami i dymem z berlińskich fabryk ulokowanych na przedmieściach. To wszystko sprawiało, że Kompleks idealnie nadawał się do organizacji dużych imprez, dawał możliwość tworzenia specyficznej atmosfery i komfortu udziału w wydarzeniach sportowych⁵⁰.

W. March poszukiwał symbiozy elementów konserwatywnych i modernistycznych – funkcjonalności i mitologii, efektywności i nastroju. „Stary” Stadion Niemiecki nie odpowiadał jego wizji, gdyż miał negatywny wpływ na odbiór wrażeń sportowych przez widzów. Nowy stadion miał być inny. Z niego widzowie mieli wychodzić pełni pozytywnych wrażeń – zniewoleni jego wielkością i aurą⁵¹. Część pomysłów Marcha nie mogła znaleźć uznania ani u nazistów, ani u klasycznych i rewolucyjnych konserwatystów. Za niedościgły ideał architekt uważał amerykańskie stadiony, służące głównie do rozgrywek zawodowych, przeznaczone dla zamożnej widowni. Niemieckie stadiony uważał za obiekty przeznaczone do organizacji rozgrywek amatorskich, przeznaczone dla szerokich mas, często biednych widzów. W Niemczech dominowały miejsca stojące. Np. we Wiedniu stosunek miejsc stojących do siedzących wynosił 5 do 1, a na Stadionie Berlińskim – po przebudowie – prawie 1 do 2.

Przystępując do budowy Kompleksu, państwo musiało określić zakres prac, terminarz robót, kształt przyszłej infrastruktury uwzględniający istniejącą topografię, kwestie własnościowe terenu i źródła finansowania całego przedsięwzięcia. Analiza protokołów posiedzeń komitetu organizacyjnego, które odbyły się w lipcu i sierpniu 1933 roku wskazuje na wielką determinację nazistów i poczucie presji czasu. Gremium osób i instytucji bezpośrednio i pośrednio zaangażowanych w budowę było

⁵⁰ Th. Alkmeyer, *Gewalt und Opfer*, [w:] *Körper – und Einbildungskraft*, s. 47. W ten sposób miejska przestrzeń mogła zostać wykorzystana w odświętnych inscenizacjach Igrzysk. Przykładowo Lustgarten udekorowano ogromnymi banerami ze swastykami, kłami olimpijskimi i kolorową dekoracją.

⁵¹ Th. Alkmeyer, *Körper*, s. 347–348 i s. 177.

bardzo szerokie. Znalazło się tam m.in. kilka ministerstw Rzeszy, instytucje miejskie miasta Berlina, cały Komitet Organizacyjny Igrzysk XI Olimpiady, Niemieckie Towarzystwo Robót Publicznych, Klub Union, który dzierżawił tereny na stadionie, Towarzystwo Jeździeckie i Towarzystwo Gonitw z Przeszkodami, które zarządzało terenami wokół Stadionu, Pruskie Ministerstwo Rolnictwa, do którego należał teren Toru w Grunewaldzie i w końcu sam Kierownik Urzędu Sportu Rzeszy, Hans v. Tschamer u. Osten. Końcowy sukces zależał od dobrej współpracy i koordynacji działań tej dużej grupy ludzi.

Zachowana w Archiwum Federalnym w Berlinie korespondencja wskazywała, że większość decyzji Hitlera związanych z budową kompleksu przechodziła przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Hansa Fricka. Osobą bezpośrednio odpowiedzialną w ministerstwie za sprawy związane z kompleksem był wiceminister Hans Pfundtner, który stanął na czele powołanego w połowie lipca 1933 roku Wydziału Budowlanego Komitetu Organizacyjnego Berlińskich Igrzysk. Ważne osoby skupiał również Wydział Finansowy Komitetu Organizacyjnego. Wszystkie wydatki były konsultowane z Ministerstwem Finansów Rzeszy. Należy podkreślić marginalną rolę, jaką w sprawach organizacyjnych i koncepcyjnych odgrywał – „zrównany” wiosną 1933 roku – NKRCC.

Obrady prowadzono głównie w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rzeszy przy Königsplatz 6. Prawdopodobnie pierwszy harmonogram działań został zarysowany na posiedzeniu 6 VII 1933 roku. Ustalono na nim m.in., że jest zgoda na rozbudowę Forum Sportu, ale tylko w zakresie niezbędnym dla organizacji tam Igrzysk. Przed rozpoczęciem prac należało wyjaśnić stosunki własnościowe w Forum Sportu i na samym Stadionie. Podjęto decyzję, że dochody z biletów pójdą na pokrycie części kosztów budowy całego obiektu. Brakującą część miało dać miasto Berlin i ew. rząd Prus, jako bezpośredni beneficjenci największych zysków finansowych z Igrzysk. Sama rozbudowa stadionu miała wyjściowo kosztować 3,8 mln mk. NKRCC zobligowano do opracowania planów obiektów, jakie winny wypełnić teren Kompleksu Olimpijskiego w celu przeprowadzenia dyscyplin objętych programem Igrzysk. Wyznaczono grupę osób, które były odpowiedzialne za podjęcie rokowań z państwem pruskim na temat stosunków własnościowych terenu na Grunewaldzie.

Na zebraniu ustalono również ogólny kalendarz rozgrywek olimpijskich i ceremonii. Na Stadionie miały się odbyć: uroczystość otwarcia i zamknięcia Igrzysk, zawody lekkoatletyczne (8 dni), turniej hokeja na trawie (13 dni), piłki ręcznej i nożnej (14 dni), pięciobój nowoczesny (5 dni); na basenie Olimpijskim – pływanie (8 dni); na placu obok stadionu – zawody jeździeckie (6 dni); na Forum Sportu – podnoszenie ciężarów (2 dni), szermierka (11 dni), strzelanie (3 dni) i gimnastyczne zawody – turnerstwo (4 dni). Według obliczeń NKRC w kulminacyjnym momencie Igrzysk na terenie Stadionu powinno przebywać ok. 80 tys. osób. Oprócz terenu do zawodów należało przygotować również miejsca do treningu dla zawodników i przystosować je do międzynarodowych standardów. Określono główne zadania budowlane, wśród których znalazły się m.in.: przebudowa wewnętrznej części stadionu (powiększenie liczby miejsc o 40–45 tys.), budowa zadaszanej trybuny, wschodniego przejścia do stacji kolejki naziemnej w formie szerokiego na 20 m tunelu oraz budowa hali turnerskiej⁵². Za niezbędne dla przeprowadzenia zawodów uznano również rozbudowę Stadionu Pływackiego.

Pierwsze działania miały się rozpocząć w październiku 1933 roku. Zakończenie pierwszego etapu planowano na 1 IV 1934 roku. W tym czasie miał zostać wybudowany tunel, a przebudowa części Forum zakończona tak, by móc przenieść tam ze stadionu Wyższą Szkołę Ćwiczeń Cieleśnych. Sam stadion miał być ukończony latem 1935 roku. Według obliczeń NKRC zrobionych na początku lipca 1933 roku – koszty poszczególnych prac miały kształtować się na poziomie 5.460.417 mk⁵³.

Jednym z kluczowych problemów była wspomniana kwestia statusu własnościowego Stadionu i Forum, które uniemożliwiały rozpoczęcie prac budowlanych planowanych przez Rzeszę. Teren o powierzchni 131,5 ha, na którym zbudowano w 1913 roku Stadion Niemiecki, należał do Pruskich Lasów Państwowych, które wydzierżawiły 67 ha z tego terenu Berlińskiemu Towarzystwu Jeździeckiemu do 1 IV 1943 roku. Sytuację komplikował fakt, że od tego Towarzystwa teren w obrębie po-

⁵² BA, Rep. 1501. Reichsministerium des Innern, Nr 5608 f. 5, 6, 13–15. Vermerk betr. Vorbereitung der Olympischen Spiele 1936, 6. Juli 1933.

⁵³ BA, Rep. 1501 Nr 5608 f. 21.

wstałego w 1909 roku Toru jeździeckiego poddzierżawiał NKRCC. Klub Union był oficjalnym dzierżawcą Toru Jeździeckiego w Grunewaldzie od rządu Prus. Po rozwiązaniu NKRCC 10 V 1933 roku jego majątek i prawa do wspomnianego terenu przeszły w posiadanie Rzeszy. Nieco inaczej wyglądały stosunki własnościowe Forum Sportu, które zostało przez Prusy wydzierżawione NKRCC aż na 90 lat⁵⁴. Rozwiązanie kwestii własnościowych kanclerz powierzył wiceministrowi spraw wewnętrznych. Zaspokojenie roszczeń właścicieli i dzierżawców oraz przejęcie tego terenu przez jednego właściciela było warunkiem *sine qua non* do rozpoczęcia prac pod przyszły Kompleks Olimpijski.

Na posiedzeniu Komitetu Organizacyjnego XI Igrzysk Olimpijskich 6 VII 1933 roku potwierdzono decyzje o rozbudowie Stadionu Niemieckiego i Forum oraz przystosowaniu tych obiektów do dużej liczby widzów według międzynarodowych standardów⁵⁵.

7 VII 1933 roku Thomas Lewald poinformował pisemnie sekretarza stanu, Hansa Pfundtnera, że prezydent berlińskiego Zarządu Giełdy, Paul Hammel, wyraził zgodę na objęcie funkcji przewodniczącego Komisji Finansowej Komitetu Organizacyjnego XI Olimpiady, samemu lub wraz ze wskazanym przez niego bankierem. Sama Komisja Finansowa miała ukonstytuować się 10 VII w siedzibie Komitetu Organizacyjnego Igrzysk przy Hardenbergstrasse 43.

10 VII w siedzibie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych odbyło się kolejne spotkanie, tym razem Wydziału Finansowego Komitetu Organizacyjnego XI Olimpiady. Otwierający obrady Lewald, stwierdził, że nowy stadion będzie największym i najbardziej funkcjonalnym obiektem tego typu na całym kontynencie. Sekretarz stanu Pfundtner zreferował stan rokowań z Ministerstwem Finansów Rzeszy w następujących kwestiach: sporządzenia listy obiektów niezbędnych dla Olimpiady, wyjaśnienia stosunków własnościowych terenów przyszłych obiektów oraz podziału odpowiedzialności za rozbudowę Forum Sportowego (najlepiej Rzesza) i Stadionu (najlepiej miasto Berlin w połączeniu z Prusami).

⁵⁴ BA, Rep. 1501 Nr 5608 f. 19, 21.

⁵⁵ BA, Rep. 1501 Nr 5608 f. 13, 17, Vermerk. betr. Vorbereitung der Olympischen Spiele 1936.

To rozwiązanie nie spodobało się nadburmistrzowi Berlina. W rozmowie z sekretarzem stanu Hans Pfundtnerem stwierdził, że skoro Rzesza jest właścicielem Stadionu, nie można oczekiwać od Berlina, by samemu dźwigał cały ciężar finansowy budowy obiektu. Jego propozycją było to, by miasto wspólnie z Rzeszą były właścicielami stadionu. Później dyskutowano o przychodach z Igrzysk. Carl Diem proponował loterię. W kolportaż blisko 3 mln losów miałby się włączyć członkowie SA (Sturmabteilung) i Stahlhelmu, co obniżyłoby koszty dystrybucji. Pełnomocnik Kierownika Urzędu Sportu Rzeszy, Hans Mildner, zaproponował, by do akcji włączyć również członków organizacji sportowych. Dodał przy tym, że negocjacje z firmą Hansa Kruegera upadły, „gdyż okazało się, że ta firma jest żydowska i współpracuje z kapitałem zagranicznym”⁵⁶. W sprawie prac budowlanych W. March naciskał, aby Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jak najszybciej rozwiązało sprawę zamówień publicznych, bo dalsza zwłoka zmusi budowniczych do pracy zmianowej i tym samym podniesie koszty budowy.

Na posiedzeniu Komisji Budowlanej Komitetu Organizacyjnego 15 VII 1933 roku, pod przewodnictwem C. Diema, z udziałem m.in. W. Marcha, prof. Paula Schulze-Naumburga, Arno Breitmeyera (reprezentującego H. v. Tschamera u. Ostena), Th. Lewalda, i urzędników wydziałów budowlanych miasta, określono program budowy kompleksu. Diem otworzył posiedzenie i dokonał symulacji obłożenia sportowcami istniejących obiektów. Jego zdaniem do Niemiec miało przybyć ok 4,5 tys. sportowców z 50 krajów. Obecny Stadion z pływalnią nie były w stanie podobać tym wymogom. Brakowało pomieszczeń dla zawodników (m.in. szatni i miejsc treningowych).

Zastanawiano się nad instalacją prowizorycznych obiektów. Myśl tę porzucono, gdyż prognozowane koszty byłyby zbliżone do instalacji „pełnowartościowych”, zaś prowizorka nie licowała by z powagą imprezy⁵⁷. C. Diem był zdania, że przebiegalnie powinny być stworzone na wzór

⁵⁶ BA, Rep. 1501 Nr. 5608. Bericht über die Sitzung des Finanzausschusses des Organisationskomitees am 10. Juli 1933, 19. Juli, im Reichsgebäude des Innern, f. 77–91.

⁵⁷ BAB, Rep. 1501 Nr. 5608 s. 43.

tych ze Stadionów w Turynie lub Los Angeles. W innej kwestii głos zabrał Schultze-Naumburg, który apelował o ujednoczenie w kontekście architektury i sztuki całego Kompleksu oraz wkomponowanie go w otaczającą przyrodę lasu doliny Sprewy. Jego zdaniem należało unikać ogrodzeń i płotów, a całość powinna płynnie łączyć przyrodę, obiekty i trasy dółowe z centrum miasta⁵⁸. Na wniosek Schultze-Naumburga uchwalono, że: Stadion zyska nową trybunę; zostanie wybudowana nowa pływalnia i pawilony dla sportowców; Forum Sportu zostanie rozbudowane; powstaną: hala turnerska i mała hala do treningów, hala pokazów, obiekty mieszkalne i zaplecze gastronomiczne oraz szatnie dla zawodników⁵⁹.

W opinii Wydziału Budowlanego Komitetu Organizacyjnego XI Olimpiady, zgodnie z ekspertyzą Ministerstwa Finansów Rzeszy, cały projekt, wyjąwszy drogi dojazdowe, których finansowanie przejąłoby miasto Berlin, miał kosztować ok. 5,7 mln mk. Wydział Budowlany proponował, aby pierwsza rata (2 mln mk) została niezwłocznie uchwalona w preliminarzu kosztów jeszcze na 1933 roku, tak, aby najpóźniej do 1 X 1933 roku mogły rozpocząć się prace budowlane. Późniejszy start oznaczałby większe nakłady pracy i maszyn lub niedotrzymanie terminu oddania obiektu wyznaczonego na 1 X 1935 roku. Obiekt miał być sprawdzony podczas Niemieckich Mistrzostw, by zweryfikować jego poziom bezpieczeństwa, sprawdzić w praktyce funkcjonalność i wyłapać ewentualne niedociągnięcia jeszcze przed Igrzyskami. 17 VII 1933 roku P. Schultze-Naumburg przesłał sekretarzowi stanu, Pfundtnerowi ustalenia wyżej wymienionego gremium na temat obiektów na XI Olimpiadę. W głównych punktach podkreślił, że W. March pragnie ująć stadion i Wyższą Szkołę Ćwiczeń Cieleśnych w jednolitą formę. W sprawozdaniu wyjaśnił również, że porzucono pomysł konstrukcji prowizorycznych i zdecydowano się na „pełnowartościowe rozwiązania ukazujące całemu światu wolę kształtowania i nieugiętej wewnętrznej siły Niemiec”⁶⁰.

⁵⁸ BAB, Rep. 1501 Nr. 5608, *Bericht über die Sitzung des Bauausschusses des Organisationskomitees am 15. Juli 1935, 10 Uhr in den Geschäftsräumen des O.K.*, f. 45.

⁵⁹ BAB, Rep. 1501 Nr. 5608, *Bericht über die Sitzung des Bauausschusses des Organisationskomitees am 15. Juli 1935, 10 Uhr in den Geschäftsräumen des O.K.* f. 47; *DOK. Deutsche Olympiade Kalender*, s. 47.

⁶⁰ BA, Nr 1501 Nr. 5608 f. 58–59.

Opowiedziano się również za budową drugiego wejścia na Stadion od wschodu, bowiem w obecnym kształcie Stadion i Forum Sportu leżały na „wyspie”, okrążonej przez szyny kolejki naziemnej, a dostęp do nich wiódł wyłącznie przez wąskie przejście od południa (nie licząc piaszczystego zbocza od północy i wschodu, po którym nie przystało wspinać się kibicom). Nowe wschodnie przejście otworzyłoby stadion ku miastu. To rozwiązanie uznano za nieodzowne dla poprawy dostępności całego kompleksu⁶¹.

⁶¹ VA, Nr 1501 Nr. 5608 f. 57–63.